№ 88: ВІДЛУННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО

Церква й тоталітаризм XX століття: вибрані рефлексії про уроки історії

ВОЛОДИМИР МОРОЗ

26 СІЧНЯ 2022

«А мені снилося, що я йшла дорогою просто на схід у поля. Поруч мене, ліворуч йшла приятелька — якась дівчина. У полі навпроти нас розлилась і плила від сходу широка сіра ріка. Заливала всі поля. Від лівої руки [на півночі] з'явилося провалля, мов обірваний скалистий берег. "Куди йдеш? — кликнули якісь люди. — Хіба не бачиш пропасти?" Я дуже налякалася, бо не було для мене дороги. Тоді приятелька, яка стояла поруч, указала на небо, на сонце і сказала: "Не бійся, не бачиш, що сонце ще високо, ще зайдемо (чи вернемось) додому"».

Laura Makabresku

Такий сон наснився дружині греко-католицького пароха марійського духовного центру в Зарваниці Марії Кузьмович-Головінській навесні чи влітку 1939-го, тобто незадовго до радянської інвазії. У ньому помітна алюзія на сюжет зі старозавітної книги пророка Єремії: «Я відказав: “Бачу, кипить казан. Він видніє з півночі”. Тоді Господь сказав до мене: “З півночі зірветься лихо на всіх мешканців землі”» (Єр 1, 13-14). Водночас сон відсилає до новозавітного Одкровення: «І пустив змій із пащі своєї воду, як річку, за жінкою, щоб її течією волокти. І допомогла земля жінці, і розкрила земля уста свої і поглинула річку, що пустив дракон із пащі своєї» (Одкр 12, 15-16). Християнський світогляд Кузьмович-Головінської оформив у біблійній образності передчуття близької війни і приходу тоталітарного режиму зі сходу. Образи (червоного) дракона, кипучого казана, із якого вихлюпується лихо, і каламутної ріки, що затягує в себе й нівелює людське буття, дуже символічні в осмисленні природи тоталітаризму XX століття.

«Не треба бути містиком, щоб відчути, що живемо в добі, коли присутність і активність зла є майже наочна», — писав Євген Маланюк у нарисі «До проблеми большевизму» (1956). Звідси

півкроку до відомого вислову президента США Рональда Рейґана про СРСР як «імперію зла»; знаково, що пролунали ці слова у виступі перед Національною асоціацією євангельських християн (8 березня 1983) — тобто саме з кола християн вийшла промовиста оцінка комуністичної країни, яка начебто була «попереду планети всієї». Підстав вважати радянську державу «імперією зла» й оцінювати її в максимах Одкровення християни мали багато, бо цей лад офіційно заповзявся знищити віру в Бога і Церкву. «Необхідно систематично провадити широку науково-атеїстичну пропаганду, терпеливо роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань», — наполягала 1961 року Програма КПРС.

«Науково-атеїстична пропаганда» і «терпеливе роз'яснення неспроможності» відбувалися аж ніяк не гуманними методами. Комуністи на практиці довели, що заради «світлого майбутнього» можуть, за словами Глави УГКЦ Йосифа Сліпого, організувати «гори трупів і ріки крові». Християни «країни Рад», зокрема й сам Йосиф Сліпий, який провів в ув'язненні 18 років, засвідчили це численними мучеництвами. Одночасний арешт 11 травня 1945 року всіх греко-католицьких єпископів УРСР на чолі з митрополитом і подальші арешти сотень непокірних священників і мирян; Львівський псевдособор у березні 1946-го та подібні «собори» чи «возз'єднання» у країнах-сателітах СРСР; вбивства, запроторення у психлікарні, знущання в армії, побиття і цькування міліцією, відмови у прописці й роботі, знущання над рідними, схиляння до агентурної співпраці — було чимало методів «терпеливих роз'яснень», якими представники режиму намагалися довести «неспроможність релігії».

У тому, що гоніння на віру й Церкву в комуністичний період не були випадковими результатами «перегинів», переконують результати багатьох досліджень. Як зазначає Володимир Єрмоленко, який вивчає корені й мінливість «великих ідеологій» XIX–XX століть, марксизмові, нацизмові й іншим ішлося про те, щоб «стати новими релігіями в епоху пошуку пострелігії. Відмовляючись від ідеї трансцендентного божественного, вони прагнули шукати сакральне "тут", "на землі", в іманентній реальності […] — у реальності економіки, історії, біології, класу, нації чи раси. Вони прагнули ідеалізувати матерію і привести "земне" до рівня "небесного"». У цих намаганнях окрема людська особа ставала всього-на-всього частиною колективного тіла — ґвинтиком, який можна (а часом і необхідно) замінити іншим.

Тотальна нівеляція людської гідності, зведення особи до шматка матерії, хай організованої за «законами природи», — це найбільший урок тоталітарних режимів XX століття.

Перешкоду в намаганнях тоталітаризму осягнути той чи інший земний ідеал найчастіше ставали не сили природи, а люди, зокрема самі будівничі того ідеального ладу. «Це опрацьований пар історії… Ідейні старці й банкроти… Приречені не тільки “Цезарем”, а й історією, проте ніяк не хочуть вмирати… Праві, ліві, різні “бувші”, всеросійські і всесвітні “істи” і так бідолашні “просвітяни”», — писав Іван Багряний у драматичній повісті «Морітурі» (1947). Цей літератор, який вирвався з «комуністичного раю», добре знав, що каже, коли описував режим: «В тюремних катакомбах глупої ночі правиться служба…Таємнича, захована від цілого світу, але безперервна і точна… Ні, це не всеношна якоїсь релігійної секти або щось в тім роді, ні, — то інша служба. То робота пущеного на всю міць і досконало засекреченого, своєрідного м’ясокомбінату чи що. Воєнізованого, технічно удосконаленого. І ім’я тому комбінатові — тюрма. І не просто тюрма, а тюрма “епохи соціалізму”».

Тотальна нівеляція людської гідності, зведення особи до шматка матерії, хай організованої за «законами природи», — це найбільший урок тоталітарних режимів ХХ століття. Його добре усвідомили конфесії, які найгірше вписувалися у радянську картину дійсності: католики й частина протестантів. Тож логічно, що, наприклад, рух за легалізацію УГКЦ був тісно переплетений із дисидентським і правозахисним рухом, а в незалежній Україні РКЦ й УГКЦ діють у парадигмі громадянського суспільства (хоча новітня історія знає і рецидиви запобігання перед політичними елітами). Жива пам’ять про гоніння впливає на пасторальні пріоритети — наприклад, посилює безумовну увагу до кожної конкретної людини, навіть якщо не всі це розуміють: старше покоління ще пам’ятає, як цінували члени малих спільнот одне одного і свого священника, а він — їх; яке-то свято було бути разом — та ще й на Літургії.

Окремо варто зазначити, що наслідки тоталітаризму спонукають Церкву різними методами та шляхами доносити до вірних і всіх людей доброї волі потребу усвідомлення не тільки гідності особи, а й автентичного розуміння і значення людської спільноти. Бо людина — неодмінно соціальна істота, а викривлене сприйняття природи цих взаємин у комуністичній ідеології вилилося у поняття безособового домінантного «колективу» і мало значні негативні наслідки, відчутні досі.

Для кращого розуміння уроків радянського тоталітаризму треба окремо наголосити на тому, що комунізм СРСР був аж ніяк не космополітичним. У ньому, попри інтернаціоналістичну риторику, постійно відчувався російський шовіністичний дух. СРСР став своєрідним продовженням імперії Романових. Звісно, у Союзі про це — як і про багато іншого — публічно не говорили, бо монополію на публічний дискурс утримувала КПРС. Як писав Георгій Урушадзе, «вони недорікуваті — але вони говорять, не перестаючи. Тільки вони говорять — інші мовчать. У них — радіо і телебачення, у них — газети, у них — кіно». За книжку «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965) український літературний критик і громадський діяч

Іван Дзюба очікувано зазнав переслідувань. Про подібні речі могли відкрито говорити тільки в діаспорі. На те, що «т. зв. російська революція, бувши в істоті своїй розпадом імперії, знайшла в большевиках зміну обслуги імперської машини», вказував іще Маланюк. Але не тільки українці й «інородці» це помічали. Микола Бердяєв у праці «Витоки і смисл російського комунізму» (1937) твердив те саме, навіть більше: «Належність до російського царства визначилася сповіданням істинної, православної віри. Цілковито так само й належність до радянської Росії, до російського комуністичного царства буде визначатися сповіданням ортодоксально-комуністичної віри. Під символікою месіанської ідеї Москви як Третього Риму відбулася гостра націоналізація Церкви».

І відбулася вона до тієї міри, що РПЦ, після гонінь, утисків та убивств, а також завдяки добре налагодженій агентурній роботі органів НКВС-МДБ-КДБ, стала зручним і слухняним знаряддям будівників «світової революції». Комуністи чимало успадкували з церковної політики царської доби, і намагання знищити католицизм у межах контрольованої (у церковному вимірі канонічної) території — частина цього спадку. Як силоміць «возз'єднували уніатів» у 1794–1796, 1839, 1875 роках, так їх намагалися «возз'єднати» у 1946-му на Галичині чи в 1949-му на Закарпатті. Римо-католиків в УРСР, як і за царських часів, втискали у прокрустове ложе «полонізму», а УГКЦ тлумачили як «підступ єзуїтів», спрямований на поступове переведення в латинський обряд і полонізацію. На міжнародному рівні РПЦ системно використовували у своєрідній «боротьбі за мир у всьому світі», коли це було вигідно КПРС. А ще до неї різними методами прив'язали православних у Польщі й Чехословаччині. Використовуючи міжконфесійні різниці і підконтрольну РПЦ, комуністи багато нашкодили Церкві.

Потреба і вміння бути спільнотою — велика перевага християн.

«І бачив я іншого звіра, що виходив із землі, і мав два роги немов агнець, а говорив, як дракон. І владою від першого звіра всією діє перед ним, і зневолює землю і тих, що мешкають на ній, щоб поклонилися звірові першому» (Одкр 13, 11-12). Оцей «звір із землі» — внутрішні труднощі Церкви, через які частина християн була готова виправдовувати головного «звіра-гонителя» і вторувати йому. Звісно, невиправдано було б шукати однозначні тотожності між тими біблійними образами і XX століттям. Важливо розуміти, що сам режим обирав собі ворогів і знаряддя боротьби з ними. Але все-таки одні під різними приводами погоджувалися допомагати режимові, а інші — ні. Біблійний символізм, апокаліптичні відчуття були поширені в

СРСР і проявились у низці як католицьких чи протестантських, так і православних рухів. Режим певною мірою навіть сприяв цьому дробленню і маргіналізації — *divide et impera*; утім, в інших випадках він «возз'єднував» деякі конфесії у контрольовані структури, тобто маніпулював ними заради антирелігійної і антицерковної мети.

В умовах СРСР були випадки, коли не поклонитися режимові ставало рівносильно смерті: якщо не фізичній, то громадянській, творчій. На це наважувалися далеко не всі. У світлі доступних тепер для дослідження фондів із архівів колишнього КДБ було б не просто наївністю, а безпідставним абсурдом гадати, наче Церква (як дозволені конфесії, так і «підпільні») була невразливою. У земному вимірі це точно не був моноліт: у Церкві діяли агенти як серед вірних, так і серед духовенства, навіть керувати підпільною єпархією міг агент КДБ. Ситуація часто була трагічною, бо вся ця «царська рать» мала завдання працювати не тільки на інформування органів, а й на «розклад ізсередини». Церква вийшла з доби тоталітаризму дуже сильно зраненою, хоча вистояла.

Якщо запитати себе, чому вистояла, то відповіді можуть бути різними. З одного боку, комуністичний режим несподівано для багатьох упав, як колос на глиняних ногах, і доклалися до цього й самі комуністи. Можна обережно висловити думку, що компроміс із РПЦ, на який Сталін пішов 1943 року, намагаючись використати мобілізаційний потенціал релігії, був тільки провісником того, що режим із антирелігійною кампанію не справляється. Але знищити з допомогою однієї зручної конфесії всі інші, щоби потім знищити її саму, теж не вдалося. Можна сказати, що забракло часу, і якби… А проте історія не має умовного способу. Марафон на витривалість усе-таки добігла Церква, і велику роль тут відіграла її здатність бути живою спільнотою, а не формальним колективом. Отож, маємо ще один урок тоталітаризму: потреба і вміння бути спільнотою — велика перевага християн. Тому не дивно, що в пасторальних пріоритетах сучасної Церкви не обходиться без наголосу на спільнотних вимірах буття. Та важливо не тільки розуміти це, а й зуміти використати здобутий досвід у нових умовах, коли суспільство кинулося від колективізму до крайнього індивідуалізму, що пропонує людині новий варіант земного «царства свободи». Тверезе роздумування над усім цим потребує як часу, так і певної інтелектуальної відваги. Утім, зараз це робити таки легше, ніж у 1950-х роках.

Безумовно, важливим уроком тоталітарної доби стало усвідомлення значимості щоденної відваги, дерзновення бути собою у світлі Господніх слів «Не бійсь, маленьке стадо» (Лк 12, 32) і заклику боятися не тих, що вбивають лиш тіло, а «того, що, вбивши, має владу вкинути в пекло» (Лк 12, 4-5). Недарма св. Йоан Павло II розпочав свій понтифікат словами «Не бійтеся!» і не раз повторював їх. Недарма Йосиф Сліпий чинив згідно з цим гаслом: ходив у римське посольство СРСР в Римі поновлювати свій радянський паспорт, виявляючи готовність повернутися до вірних. Зрештою, Синод єпископів УГКЦ 1980 року відважно

оголосив, що постанови Львівського псевдособору нечинні, а Йоан Павло II підтримав цю заяву попри шалений тиск із боку СРСР і РПЦ. Понтифік і Глава УГКЦ не просто закликали не боятися — вони так чинили, подаючи приклад духовенству й вірним. І, зрештою перемогли тих, чий очільник Сталін 1935 року саркастично запитував, скільки дивізій у папи. Адже Церква перемагає не дивізіями.

Історія свідчить, що тоталітарне поневолення й використання якої завгодно конфесії має глибокі наслідки передусім для цієї конфесії: по падінні режиму така спільнота ще тривалий час може лишатися носієм тоталітарних й імперських тенденцій, зазнаючи втрат і стаючи джерелом конфліктів, спокус і шкоди для інших. Це — ще один урок тоталітаризму.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

ВОЛОДИМИР МОРОЗ 26 СІЧНЯ 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**